

К.К. Сегизбаева* , **К.Б. Сұлтанбек**

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан

*e-mail: segizbaevakarlygash@gmail.com

ТҮРКІ ДҮНИЕСІНДЕ «ДИУАН ЛҰҒАТ АТ-ТҮРК» ЕҢБЕГІНДЕГІ ТҰРАҚТЫ СӨЗ ТІРКЕСТЕРДІҢ ЗЕРТТЕЛУІ

Махмұт Қашқаридің «Диуан лұғат ат-түрк» еңбегі – түркі тілдес халықтардың лексикалық байлығы мен мәдени мұрасын сақтаған құнды жәдігер. Өзінің түркі тайпаларын аралап жүріп жазған аталмыш кітабында сол тайпалардың өмір салты, тарихи оқиғалары, жалпы алғанда түркі халықтарының тілі мен мәдениеті туралы мәліметтер қамтылған. Араб тілінде жазылған Қашқари сөздігінде түркі сөздерінің арабша анықтамасы беріліп, сол кезеңдегі түркі тілдерінің дыбыстық айырмашылықтары да көрсетілген. Сонымен қатар мақал-мәтелдер, өлеңдер, нақыл сөздер және т.б. фольклорлық элементтердің жиынтығын бұл кітаптан табуға болады. Бұл бай фольклорлық материал жеке сөздердің мағынасын ашып, мысал келтіру үшін пайдаланылған. Сол иллюстрациялық материалдың маңызды бір бөлігі – адамдардың сан ғасырлық өмір тәжірибесінен туған тұрақты сөз тіркестері. «Диуан лұғат ат-түрк» еңбегінде олар «сав» терминімен тілге тиек етіледі. Халық даналығында ежелгі түркілердің ақыл-ойы, мәдениеті көрініс тапқан. Мақал-мәтелдер мен идиомалық бірліктерді зерттеу арқылы түркі тілдес халықтардың этикалық, эстетикалық дүниетанымын зерделеуге болады. XI ғасырда жазылған бұл сөздіктің зерттелу тарихы XX ғасырдың басынан басталады. Сол кезден бастап әлем түркітанушылары бұл шығарманы түрлі салаларда зерттеген. Мақалада түркі дүниесі түркітанушыларының аталмыш сөздіктегі тұрақты сөз тіркестеріне (мақал-мәтелдер, фразеологизмдер) арнаған зерттеу жұмыстары қарастырылады. Атап айтқанда түрік, өзбек, қырғыз, әзірбайжан түркітанушыларының 20-ғасырдың екінші жартысынан бастап монография, диссертация және мақала көлемінде жасаған салыстырмалы-тарихи және этнолингвистикалық талдаулары ғылыми тұрғыдан зерделенеді. Зерттеу мақал-мәтелдер, фразеологизмдердің қазіргі түркі тілдерімен сабақтастығы мен мәдени жалғастығын анықтауға бағытталғандықтан түркі халықтарының ортақ тілдік-мәдени мұрасын зерттеу мәселелеріне үлес қосады. Сонымен қатар бұл зерттеулердің түркі әлемінің әртүрлі аймақтарында танылуы келешекте ұқсас зерттеулердің қайталанбауына септігін тигізеді.

Түйін сөздер: түркітану, М. Қашқари, «Диуан лұғат ат-түрк», тұрақты сөз тіркестері, мақал-мәтелдер.

K.K. Segizbayeva*, K.B. Sultanbek

Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan

*e-mail: segizbaevakarlygash@gmail.com

A Study of the Set Expressions “Dīwān lughāt al-turk” in the Turkic World

Mahmud Kashgari's *Dīwān Lughāt al-Turk* is a valuable monument preserving the lexical richness and cultural heritage of Turkic-speaking peoples. Compiled on the basis of materials gathered during the author's travels among Turkic tribes, this work contains extensive information about their way of life, historical events, language, and culture in general. Written in Arabic, Kashgari's dictionary provides Arabic explanations of Turkic words and also reflects the phonetic distinctions among Turkic languages of that period. In addition, the book includes a rich collection of folkloric elements such as proverbs, poems, aphorisms, and other oral traditions. This abundant folkloric material was employed to clarify the meanings of individual words and to provide illustrative examples. An important part of this illustrative material consists of fixed expressions shaped by the centuries-long life experience of the people. In the *Dīwān Lughāt al-Turk*, such expressions are referred to by the term “sav.” The wisdom embodied in these sayings reflects the intellectual world and cultural values of the ancient Turkic peoples. The study of proverbs and idiomatic units makes it possible to examine the ethical and aesthetic worldview of Turkic-speaking communities. Although the dictionary was written in the 11th century, the history of its scholarly study dates back to the beginning of the 20th century. Since that time, Turkologists around the world have investigated the work from various disciplinary perspectives. This article examines studies devoted to fixed expressions in the dictionary, including proverbs and phraseological units, conducted

research carried out in the form of monographs, dissertations, and scholarly articles by Turkish, Uzbek, Kyrgyz, and Azerbaijani Turkologists from the second half of the 20th century onward. As the study is aimed at identifying the continuity and cultural connection between proverbs, phraseological units, and modern Turkic languages, it contributes to broader research on the common linguistic and cultural heritage of Turkic peoples. Furthermore, increasing awareness of these studies across different regions of the Turkic world may help prevent the unnecessary repetition of similar research in the future.

Keywords: turkology, Mahmud Kashgari, *Dīwān Lughāt al-Turk*, fixed expressions, proverbs.

К.К. Сегизбаева*, К.Б. Султанбек

Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Алматы, Казахстан

*e-mail: segizbaevakarlygash@gmail.com

Исследование устойчивых выражений в «Диван лугат ат-турк» в тюркском мире

Труд Махмуда Кашгари «Диван лугат ат-турк» является ценным памятником, сохранившим богатство языка и культурное наследие тюркоязычных народов. В богатой сокровищнице, которую он собрал путешествуя по землям тюркских племен, содержатся сведения об образе жизни и различных событиях в истории этих племён. В словаре Кашгари, написанном на арабском языке, даны определения тюркским словам на арабском языке и указаны фонетические различия тюркских языков того периода. Книга также содержит пословицы, поговорки, афоризмы, стихи и другие элементы фольклора. Этот богатый материал фольклора использован в качестве примера для объяснения значения отдельных слов. Одной из важных частей этого иллюстративного материала являются мудрые изречения, рождённые многовековым жизненным опытом тюркских племен. В «Диван лугат ат-турк» они названы термином «сав». Народная мудрость отражает мировоззрение и культуру древних тюрков. Изучение пословиц и идиоматических единиц позволяет исследовать и понять этические и эстетические воззрения тюркоязычных народов. История изучения словаря, созданного М. Кашгари в XI веке, начинается с начала XX века. С тех пор тюркологи мира посвятили этому произведению исследования в самых разных областях. В данной статье представлен обзор научных работ, написанных учёными тюркского мира об устойчивых словосочетаниях (пословицах и поговорках, фразеологизмах) в этом словаре. Рассматриваются сравнительно-исторические и этнолингвистические анализы, которые выполнили турецкие, узбекские, кыргызские и азербайджанские тюркологи начиная с второй половины 20 века в виде монографий, диссертаций и статей. Исследование вносит вклад в изучение общих языковых и культурных проблем тюркских народов, так как оно направлено на выявление преемственности и культурной связи пословиц и фразеологизмов с современными тюркскими языками. Широкое распространение этих исследований в различных регионах тюркского мира позволит избежать дублирования аналогичных работ в будущем.

Ключевые слова: тюркология, М. Кашгари, «Диван лугат ат-турк», устойчивые выражения, пословицы и поговорки.

Кіріспе

М. Қашқаридің «Диуан лұғат ат-түрк» (*бұдан әрі – ДЛТ*) еңбегіне әлем түркітанушылары, әсіресе түркі тілдес елдердің ғалымдары әртүрлі салаларда зерттеулерін арнаған. Бұл кітап сөздік қана емес, түркі халықтарының XI ғасырдағы тұрмыс-тіршілігі, салт-дәстүрі, тарихы мен этнографиясынан көп мәлімет беретін ортақ құнды жәдігер. Мұнымен қоса еңбекте тұрақты сөз тіркестерінің орны ерекше. Тұрақты сөз тіркестері – кез келген халықтың өмір шындығы, дүниетанымы мен философиясының бар болмысын бейнелеп көрсететін көркем сөздің ең құнарлысы.

М. Қашқари сөздігіндегі тұрақты тіркестер көне замандағы түркі халықтары өмір шынды-

ғының айнасы болып қана қоймай, түркі тілдерінің стилистикалық және этномәдени ерекшеліктерін көрсетеді, олар – тілдің ең тұрақты қабаты. Түркі сөздігіндегі фразеологизмдер мен мақал-мәтелдерден орта ғасырлардағы түркілердің таным, түсінігін айқын көруге болады. Бұл тұрақты сөз тіркестері салыстырмалы тіл білімі үшін таптырмас дереккөз бола отырып, қазіргі түркі тілдері фразеологизмдерінің даму жолын айқындайды.

Түркітану саласында бұл көне мұра мақал-мәтелдері мен фразеологизмдерінің зерттелуі өте өзекті. Оларды когнитивті және мәдени семантика тұрғысынан қарастыру күллі түркі жұртына ортақ мирасты орынды бағалап, бауырлас халықтар арасындағы мәдени сабақтастықты нығайтуға мүмкіндік береді. Ал тарихи-салыс-

тырмалы зерттеулер қазіргі түркі тілдерінің даму жолын зерделеуге жағдай жасайды.

Тұрақты сөз тіркестері тіл білімінде көптеген ғалымдар тарапынан тар мағынадағы фразеологизмдер және кең мағынадағы фразеологизмдер деп қарастырылады. Фразеологизмдер құрылым тұрақтылығы, дайын күйінде қолданылатындығы және бейнелілігі сияқты белгілерімен ерекшеленеді. Осы белгілерінің ортақтығына байланысты мақал-мәтелдер мен нақыл сөздер де кең мағынадағы фразеологизмдерге жатқызылған (Кеңесбаев, 1977, б. 598; Шанский, 1996, б. 35; Телия, 1989, б. 58).

Сондықтан бұл мақаланың мақсаты – Түркі дүниесінде ДЛТ фразеологизмдерімен қатар мақал-мәтелдерге де арналған еңбектерге шолу жасап, оларды зерттеу мақсатына, нысанына, бағытына қарай жүйелеу болмақ.

Зерттеу мақсатына қол жеткізу үшін Түркі дүниесінде 20 ғасырдың екінші жартысынан бастап ДЛТ фразеологизмдеріне және мақал-мәтелдерге арналған зерттеулерді топтастыру, оларды елдеріне және тілдеріне қарай жүйелеу, ғылыми ұстанымдарын саралау сияқты міндеттер қойылды. Түркі дүниесіндегі ғалымдардың ДЛТ-дегі тұрақты сөз тіркестеріне қатысты жасаған еңбектерінің ішінде мақал-мәтелдерге арналған 3 кітап, 2 диссертация, 23 мақала, фразеологизмдерге арналған 1 кітап, 1 диссертация, 5 мақала қарастырылды.

Материалдар мен әдістер

Мақалада пайдаланылған материалдар Қазақстан Республикасы ұлттық кітапханасы, «Ғылым ордасы» Орталық ғылыми кітапханасының қорынан, Google Академия жүйесі, Түркі елдерінде шығатын ғылыми журналдардың ресми сайттарынан алынды.

Зерттеу барысында келесі ғылыми әдістер қолданылды:

Библиографиялық шолу әдісі – кітапхана қорлары мен қолжетімді ақпарат базаларындағы түркі, батыс, орыс тілдеріндегі материалдарды түйін сөздер арқылы тауып, аударып, сұрыптауда қолданылды. Жүйелеу әдісі – табылған материалдарды тілдері, зерттеу мақсаттары, ғылыми бағыттары бойынша жинауға мүмкіндік берді. Контент талдау әдісі – зерттеу жұмыстарына тақырыптық, хронологиялық, салыстырмалы топтау жасап, мазмұнын, зерттеу нәтижелерін саралауда қолданылды.

Әдебиеттерге шолу

К. Рифат Қашқари сөздігін 1915-1917 жылдары Стамбул қаласында басып шығарды. Содан бері түркі тілдес елдердің зерттеушілері ғұламаның мұрасын зерттей бастады. Сөздіктің лексикалық материалына, оның ішінде идиомалары мен мақал-мәтелдерге жасалған алғашқы зерттеулер түрік ғалымы Бесім Аталай дайындаған (Atalay, 2018) тұңғыш аудармаларға негізделді.

Шығармадағы мақал-мәтелдер бойынша алғашқы зерттеулер К. Броккельман (Brockelmann, 1920), А. Нури (Nûrî, 1923), Н. Асым (Âsim, 1920), Ф. Биртек (Birték, 1944) сынды зерттеушілерге тиесілі. Ғалымдардың айтуынша, ДЛТ-де 320-ға жуық мақал-мәтел бар. Э. Бозоктың «Диуан лұғат ат-түрктегі қайталанатын мақал-мәтелдер» еңбегінде бір ғасырға жуық уақыт ішінде жүргізілген 37 зерттеудің мәліметтері хронологиялық тәртіппен берілген (Bozok, 2021). Аталмыш еңбектерде ДЛТ мақал-мәтелдері жан-жақты талданып және оларға қатысты зерттеулерге шолу жасалған.

С. Атлының «Диуан лұғат ат-түрктегі мақал-мәтелдердің зерттелуі: Абдулахат Нури және «Нақыл сөздер»» мақаласы (Atlı, 2019). Бұл еңбек ДЛТ-дегі мақал-мәтелдерге арналған ең алғашқы зерттеу жұмысы – Абдулахат Нуридің «Аталар сөзі» кітабы туралы. Мақала авторы алдымен ДЛТ-дегі мақал-мәтелдерді зерттеген түрік ғалымдарының еңбектерін көрсеткен. Сөздіктегі мақал-мәтелдердің санына байланысты ғалымдардың түрлі пікірін білдіріп, салыстырмалы кесте берген және бұның әлі де толық шешілмеген мәселе екенін атап өткен. Еңбектің мақал-мәтелдерін зерттеген ғалымдардың ішінде А. Нури олардың санын – 252 деп ең төмен, ал Х. Махмутов – 319 (Mahmutov, 1999) ең жоғары көрсеткішті берген. С. Атлы қайталанатын нұсқаларды шығарып тастағанда ДЛТ мақал-мәтелдерінің саны 282 деген қорытындыға келеді. Бұдан кейін А. Нуридің ДЛТ нақыл сөздерін жинап, зерттеу жасаған жұмысын талдаған. А. Нури мақал-мәтелдердің ДЛТ-дегі нұсқасын, түрік тіліндегі аудармасын және түсініктеме берген. Түсініктеменің анықтама беретін, ақыл қосатын және басқалардың пікірін, интерпретациясын, сынын білдіретін түрлері қолданылған. А. Нури ДЛТ мақал-мәтелдерінің он пайызы ғана осман түрікшесінде қолданыста бар, үлкен мұраның қалғаны ұмытылғанын айтып өкінішін білдіреді.

М. Қашқари сөздігіне Қазақстанда жасалған зерттеулерге үлкен түсіндірмелі библиографиялық мақала арнаған зерттеуші Х. Четин (Çetin, 2020). «Қазақстандағы Қашқарлы Махмұд және «Диуани лұғат ат-түрік» туралы жасалған зерттеулер» мақаласында кітаптар, диссертациялық зерттеулер, монографиялар мен мерзімді басылымдарда жарық көрген мақалалар қамтылған. Ғұламаның мұрасына арналған еңбектердің ішіндегі қандай тақырыпқа жұмыстардың көбірек жазылғаны, ғалымдардың зерттеу барысында қандай дереккөзге көбірек сүйенгені анықталған.

Сонымен қатар отандық ғалымдарымыз тарапынан М. Қашқари сөздігіндегі мақал-мәтелдерге арналған диссертациялық зерттеулер мен мақалалар да жазылған. Ол еңбектерді К. Сегизбаева (2026) саралап, шолу жасаған.

Нәтижелер мен талқылау

Мақал-мәтелдер туралы зерттеулер. Түркия зерттеушілерінің еңбектері. Т. Текиннің «ХІ ғасырдағы түркі поэзиясы. «Диуан лұғат ат-түрктегі» өлең үзінділері» кітабында атақты шығарманың ішіндегі өлең жолдары зерделенген. ДЛТ-дегі поэзия үлгілерін зерттеген ғалымдардың еңбектеріне жасалған шолуда бұл салада соңғы болып әрі егжей-тегжейлі жұмыс істеген кеңестік түркітанушы И.В. Стеблеваның (Стеблева, 1971, б. 95) түркі сөздігіндегі барлық өлең үлгілері буындық өлшеммен емес, арабтың аруз өлшемімен жазылған, сондықтан түркі поэзиясының үлгілері болып саналмайды деген пікірі келтірілген. Т. Текин бұл пікірмен үзілді-кесілді келіспейтіндігін және оған түркі халық ауыз әдебиетінің көне үлгісі ретінде мақал-мәтелдердің өлшемі мен ұйқасы дәлел бола алатындығын айтқан. Соңғы буындары ұйқасқан, қатаң буындық өлшемдегі екі жолдан тұратын мақал-мәтелдерді мысалға келтіріп, автор бұл мақалдар төрт жолды шумақтардың бөлігі болуы мүмкін деген пікір білдірген. Ал мақал-мәтелдер мен даналық сөздердің ХІ ғасырға дейін пайда болып, түркі тайпаларының төл шығармашылығы болғандығы дау тудырмайтын болса, онда ДЛТ-дегі өлең шумақтары да түркі поэзиясына жататындығы даусыз деп пікірін нақты мысалдармен дәйектейді (Tekin, 1989).

А.Б. Ержиласунның «Диуан лұғат ат-түрктегі өлеңдер мен мақал-мәтелдер» кітабының екінші тарауында мақал-мәтелдер мен фразеологизмдерді талдайды. Автор мақал-мәтелдерді құры-

лысына қарай талдап, құрамында *ti-/ay-* етістігі бар екінші жаққа қаратып айтылған, 2-4 баяндауышы бар (*İt ısırmaz at tepmes time*), 2 баяндауышпен екі ойды айтатын «қосқанатты мақалдар», (*Tāg tāgka kawuuşmas, kişi kişike kawuşur*), 1 баяндауышы бар «бір қанатты мақалдар» (*Awçı nese al bilse adı ganca yöl bilir*) деп бөледі. Сонымен қатар өткен шақ, осы шақ, бұйрық рай етістікпен жасалған мақал-мәтелдер деп бөлген. ДЛТ мақал-мәтелдеріне тақырыптық классификация жасаған еңбектерді атай отырып, өзі бөлек классификация жасамай, оларды фин фольклортанушысы Матти Кууси жасаған «Мақал-мәтел түрлерінің халықаралық жүйесіне» енгізгенін айтады және ол жүйені түрік тіліне аударып, кітабының соңына қосқан (Ercilasun, 2020).

А. Үстүнердің «Қараханлы және ежелгі Анадолы мәтіндеріндегі идиомалар, мақал-мәтелдер және әңгімелер» тақырыбына жазылған магистрлік диссертациясы Орхон ескерткіштері, «Құтты білік», «Диуан лұғат ат-түрк», «Ақиқат сыйы», «Жүніс Әміре диуаны», Шейхидің «Хұсрау уа Шырын» «Нежати Бей Диуаны», XV ғасырда жазылған мақалдар жинағы, «Қорқыт ата» кітабы және т.б. еңбектерде кездесетін, басқа ғалымдардың зерттеулерінде жарияланған мақал-мәтелдермен фразеологизмдерді жинап, жіктеуді мақсат еткен. Автор мақал-мәтелдер мен фразеологизмдердің айырмашылықтарына тоқталып, мақал-мәтелдерді зерттеген ғалымдардың еңбектерін атап өтеді. А. Үстүнер мақал-мәтелдерді 30 тақырыпқа бөлген. Ф. Биртектің классификациясындағы қателерді ескеріп, жаңа тақырыптық топтауды ұсынған. Логикалық жүйеге бағынған әрі тақырыптық аясы кеңейген топтастыруда автор мақал-мәтелдерді 66 тақырыпқа бөлген. Әр мақалдың жанында қай еңбекте кездесетіндігі туралы қысқаша белгілер қойылған. Сонымен қатар диссертацияда Қараханлы және ежелгі Анадолы мәтіндерінде кездесетін 866 фразеологизмнің аудармасы мен түсінігі, қай еңбектен алынғандығы туралы мәлімет берілген. Бірақ олардың ішінде ДЛТ-ден алынған бірліктер кездеспеді.

Қорытынды бөлімде автор мақал-мәтелдер құрамындағы сөз саны түрғысынан Қараханлы және ежелгі Анадолы мәтіндеріндегі материалды салыстырып, құрылымына мазмұндық, грамматикалық, синтаксистік талдау жасаған. Мақал-мәтелдердің уақыт өткен сайын өзгеріске ұшырау себептерін тілдегі өзгерістермен, халықтардың өмір сүру салтында болған өзгерістермен байланыстырады (Üstüner, 1989).

Х. Кормаздың ««Диуан лұғат ат-түрктегі мақалдардың семантикалық тұрғыдан зерттелуі» тақырыбындағы диссертациясы тілдің мәдени қоры болып табылатын мақал-мәтелдерді дедукция тәсілімен семантикалық тұрғыдан зерттеуді мақсат еткен. М. Қашқари ДЛТ-де «saw» терминімен анықтаған мақалдар бұл диссертацияда тура, метафоралық, коннотативті мағыналарына қарай талданып, морфологиялық, фонетикалық жіктеу жасалған. Қазіргі түрік тілімен салыстыра отырып, мақал-мәтелдердің кейбірінің сол қалпында сақталып, кейбіреулерінің мағынасы кеңейіп не тарылып, ал кейбіреулері мәдени құндылықтардың өзгеруі себебінен уәжділігінен айырылып, мүлдем ұмытылғандығына көз жеткізген. Автор ғасырлар бұрын жазылған бұл сөздер мағынасының тереңіне үңіле отырып, олардың бүгінгі болмысымызды дәл түсіндіретініне көңіл аударады (Korkmaz, 2007).

М. Өлмездің ««Диуан лұғат ат-түрктегі» мақал-мәтелдер туралы» мақаласында түркі мақал-мәтелдерінің түп-тамыры Орхон жазбаларынан басталатындығына және оларды Т. Текиннің зерттегендігін айтады. Одан кейінгі дәуірде көне ұйғыр ескерткіштерінде кездесетін мақалдарды зерттеген О.Ф. Серткайның, жұмысына сілтеме береді. Дж. Р. Гамильтон 1986 жылы жариялаған еңбегінде көне ұйғыр жазбаларында кездесетін біраз мақал-мәтелді ұсынған. М. Өлмез өз мақаласында ДЛТ-дегі мақал-мәтелдерді алғаш зерттеген ғалым Ф. Биртектің еңбегінен алынған тек кейбір мақалдардың қазіргі қазақ, қарақалпақ, ноғай, қырымтатар, өзбек, қырғыз, балқар тілдеріндегі нұсқаларымен салыстырған (Ölmez, 2008).

Н. Илхан өзінің «Диуан лұғат ат-түрк пен Газиантеп диалектіндегі мақал-мәтелдер» зерттеуін ДЛТ мақалдарының Газиантеп диалектіндегі мақалдармен ұқсастығына арнаған. Ө.А. Аксойдың мақалдарды үш топқа (нақыл айтатын мақалдар, ашық түрде ақыл-кеңес бермей-ақ үлгі алатын мақал-мәтелдер және белгілі бір әдет-ғұрып, салт-дәстүрді жүйелейтін мақал-мәтелдер) бөліп қарастырған анықтамасын (Aksoy, 1984); Д. Аксанның кейбір мақал-мәтелдердің уақыт өте келе еш өзгеріссіз сақталатынын, ал кейбірінің құрамындағы сөздерінің өзгеріске ұшырайтынын, кейбір мақалдардың мүлдем қолданыстан шығып, ұмытылатыны туралы пікірін келтірген (Aksan, 2002).

Н. Илхан пікірінше уақыт өте келе кейбір мақал-мәтелдер жазба әдеби тілдегі қолданыстан шығып, ұмытылса да кейбір диалектілерде ауыз-

ша қолданыста сақталуы мүмкін. Көне заманнан келе жатқан кейбір мақал-мәтелдер бүкіл түркі әлеміне ортақ болса, кейбірі халықтың жергілікті тұрмыс-тіршілігіне тікелей қатысты сипаттарға ие болады да түркі халықтарына ортақ нұсқаның негізгі идеясын ғана сақтайды. Н. Илхан ДЛТ мақалдарын Ө.А. Аксойдың Газиантеп диалектісі бойынша жазған еңбегіндегі материалмен салыстырған. Мақалдардың кейбірі еш өзгеріссіз Газиантеп диалектінде қолданыста бар, кейбіреуі фонетикалық өзгеріске түскен, ал кейбірінің құрамында сөздердің қазіргі түрік тілінде қолданылмайтын баламасы берілген. Ғалым өз зерттеуінде мағынасы тарылған, кеңейген немесе негізгі идеясын ғана сақтай отырып болмыс, бітімін толығымен өзгерткен мақал-мәтелдерге мысал келтіре отырып, бұл өзгерістерді қоғамның әлеуметтік жағдайынан, географиялық орналасуынан, діни наным-сенім мен мәдениетаралық қарым-қатынас жүйесінен туындайтын себептермен түсіндіреді (İlhan, 2008).

А. Назлының «Диуан лұғат ат-түрк тіліндегі мақал-мәтелдер» мақаласында М. Қашқаридің нақыл сөздерге қолданған «saw» сөзінің беретін мағыналарына, ДЛТ-де кездесетін ретіне, беттеріне назар аударған. Сонымен қатар ғалымдардың ДЛТ-дегі мақал-мәтелдердің санына байланысты берген түрлі мәліметтерін, 1000 жыл ішінде қазіргі түрік тіліне өзгеріссіз жеткен мақал-мәтелдерді салыстыра отырып берген (Nazlı, 2010).

Ө. Йайлагүлдің «Диуан лұғат ат-түрк мақал-мәтелдеріндегі метафоралар» мақаласында ДЛТ мақалдарындағы метафораларды талдау арқылы түркінің концептуалды жүйесі мен ойлау құрылымын түсіндіруге талпынған. Автор мақал-мәтелдерде метафораның барлық түрі кездесетіндігін, олардың ішінде кейіптеу жиірек қолданылатындығын байқаған. Сонымен қатар метафораның көпшілігі онтологиямен, оның ішінде түркі тұрмыс-тіршілігінің негізгі көзі болған жануарлар әлемімен байланысы анықталған. Адам бойындағы жеке қасиеттер мен дене мүшелерінің атауларымен байланысты болғандықтан метонимия да кездеседі, кейде метафора мен метонимия аралас қолданылғандығы туралы тұжырым жасалған (Yaylagül, 2010).

Г. Гүмүшатамның ««Диуан лұғат ат-түрктегі» Кипр түріктерінің ең көне мақалдары» мақаласы Кипр түріктерінің сөздік қорына енген жергілікті мақал-мәтелдерді лексикология аясында ДЛТ-дегі мақал-мәтелдермен салыстыруды мақсат еткен. Осы тұста Исламға дейінгі

түрік әдебиетінің ауызша үлгілерін сақтаған маңызды дереккөз болып табылатын ДЛТ-нің маңызы өте зор. ДЛТ-дегі мақал-мәтелдер тек жазылған кезеңнің сөздік қорын ғана емес, сонымен бірге одан да ертерек кезеңді қамтиды. Басқаша айтқанда, Қашқари еңбегінде келтірілген дәлелдердің қайнар көзі Орта Азияның ауызша мәдениетінен бастау алады. Автор Кипр түріктерінің тілінен грек тіліне және керісінше грек тілінен түрік тіліне енген мақал-мәтелдерді талдай келіп ДЛТ-дегі мақал-мәтелдермен мазмұндық, құрылымдық жағынан салыстырған. Уақыт өткен сайын мағынасы кеңейген немесе тарылған, метафора, метонимияның көмегімен мағыналық құбылыстарға ұшыраған немесе мүлдем өзгермеген мақал-мәтелдерге мысал келтіреді (Gümüşatam, 2015).

С. Булуттың «Диуан лұғат ат-түрктен ахысқа түріктерінің жазба және ауызша тіліне өткен мақал-мәтелдер» мақаласында алдымен мақал-мәтелдің түрлеріне түсініктеме берілген. ДЛТ-дегі мақал-мәтелдердің кейбіреуі жазбаша әдеби тілде сақталмағанмен түрік тілінің аймақтық ауызша диалектілерінде сақталған жағдайлары бар. Сондықтан автор ДЛТ мақал-мәтелдерін ахысқа диалектісіндегі және қазіргі түрік тіліндегі мақал-мәтелдермен салыстырған. Субъектілік позициядағы сөзі біркелкі, соның нәтижесінде айтайын деген жағдаяттары бірдей болатын мақал-мәтелдерді ғана қарастырған. Бұл мақал-мәтелдерді морфологиялық белгілеріне қарай төрт тақырыпқа топтаған: «Ұқсас мақал-мәтелдер», «Мағынасы жақын мақал-мәтелдер», «Ұқсастығы көп мақал-мәтелдер» және «Шығу төркіні бір болғанымен, айырмашылығы көп мақал-мәтелдер».

Зерттеу нәтижесінде тек бір сөздермен жасалып, ортақ мағынаға ие болған, Ахысқа түріктерінің жазба және ауызекі тілінде бүгін де қолданылып жүрген 16 мақал-мәтел, кейбірінің аздаған өзгерістермен жалғасқаны, кейбірінің сөздің позициясын өзгерту арқылы жалғасын тапқаны, ал кейбірінің ахысқа диалектісінде қолданылмайтыны анықталған (Bulut, 2016).

И. Качардың ««Диуан лұғат ат-түрктегі» кейбір мақал-мәтелдерді оқу мен түсіндірудегі айырмашылықтар туралы» мақаласында түрік тілінде ДЛТ-ге ең алғашқы болып зерттеу арнаған Н. Асымның «Ескі савлар» еңбегіндегі 15 мақал-мәтелді Б. Аталай, Р. Данкофф пен Д. Келли (Dankoff & Kelly, 1982), А.Б. Ержиласун мен З. Аккоюнлу (Ercilasun & Akkoynlu, 2014) аудармаларындағы мақал-мәтелдермен салыстырған.

Автор әуелі ДЛТ-дегі тиісті мақал-мәтелдің бастапқы түрін беріп, содан кейін ғылыми басылымдардағы оқылуы және мағыналық айырмашылықтарын ашқан, түсініктемелер берген. Төрт аударманың ешқайсысының айтылуында өзара айырмашылықтың жоқтығы, көбінде Н. Асым аудармасында мақал-мәтелдерге басқаша мағына бергендігі байқалған. Мақал ішіндегі кейбір сөздерге Н. Асым этимологиялық талдау жасап, аударманың уәжділігін түсіндірген. И. Качардың пікірінше Н. Асымның аудармаларының басқа нұсқалардан айырмашылығы оның 1922-1923 жылдарда, яғни оқылуы мен түсіндірмелерін салыстыратын басқа ғылыми зерттеулердің болмаған кезде жарияланғанымен байланысты (Қазақ, 2020).

ДЛТ мақал-мәтелдерін өзбек тіліндегі мақал-мәтелдермен салыстыруға арналған Т.Б. Булдуктың «Диуан лұғат ат-түрк және өзбек тіліндегі мақал-мәтелдер» мақаласы шағатай тілінің жалғасы болып есептелетін өзбек тілінің маңыздылығына тоқталып, бұл бағыттағы зерттеулерді көбейтудің қажеттілігіне назар аударады. ДЛТ мақал-мәтелдері И. Йолдашев және М.Гүмүш (Yoldaşev & Gümüş, 1995) дайындаған еңбектегі өзбек мақал-мәтелдерімен және Түрік тіліндегі мақал-мәтелдермен (Albayrak, 2009) мағына және пішін ерекшеліктері тұрғысынан салыстырылған. Дереккөз ретінде пайдаланылған Н. Албайрактың Түрік тіліндегі мақал-мәтелдер, Ө.А. Аксойдың мақал-мәтелдер сөздігі және аумақтық диалектілеріндегі мақал-мәтелдер мен идиомалармен салыстырылып, ортақ нұсқалар анықталды. ДЛТ мен өзбек тілінде сол қалпында сақталған мақал-мәтелдердің; мағынасы сақталып, құрамы өзгерген мақал-мәтелдердің саны анықталып, нақты мысалдармен дәйектелген (Bulduk, 2020).

Я. Токай «Диуан лұғат ат-түрктегі антонимдерге негізделген мақал-мәтелдер» зерттеуінде қарама-қарсы мағынадағы 49 мақал-мәтелді талдауға тырысқан. Бұл мақал-мәтелдер реалистік/тура (canonical) мағынадағы және метафоралық/бейнелі (non-canonical) мағынадағы деген екі топқа бөлініп қарастырылған.

Алынған нәтижелерге сәйкес, ДЛТ-дегі мақал-мәтелдердің 18,7%-ы, яғни шамамен бестен бір бөлігі қарама-қарсы мағынадағы сөз жұптарынан құрылған, ал қарастырылған 49 мақал-мәтелдің 25%-ы реалистік / тура мағынадағы, 75%-ы метафоралық қолданыстардан тұрады. Зерттеу М. Қашқари еңбегінде терең метафора-

лық мағынадағы мақал-мәтелдердің басымдығын дәлелдейді (Токай, 2021).

Ш. Ыылдыздың «Диуан лұғат ат-түрктегі қайталанатын мақал-мәтелдер» мақаласы – Э.Бозоктың осы мақала атауымен толық сәйкес келетін кітабына шолу. Мақала авторы кітаптың құрылымына, әр тараудың мазмұнына және қосымшаларына сипаттама берген. Кітаптың аты айтып тұрғандай Э. Бозок ДЛТ-нің барлық мақал-мәтелдері емес, қайталанатын нұсқаларына ғана талдау жасаған. Олардың ішінде 1, 2, 3, 4 рет қайталанған, сол қалпында өзгеріссіз немесе варианттарымен қайталанған мақалдарды көрсеткен. Кітап авторы мақал-мәтелдерді диахрондық, синхрондық тұрғыдан қарастырып, фонетикалық, морфологиялық, лексикалық, синтаксистік талдау жасаған. Э. Бозок олардың түпнұсқа вариантын анықтауға талпыныс жасаған. Бұған дейін А.Б. Ержиласун еңбектерінде мақалдың құрамындағы етістіктің санына қарай «бір қанатты», «екі қанатты» мақалдар деген термин берілген. Э. Бозок өз кезегінде «фрагментті қанатты» және «вариантты қанатты» деген терминдер ұсынған. «Фрагментті қанатты» дегеніміз – бір қанаты, яғни етістігі қайталанған, ал «вариантты қанатты» – бір етістігі тұрақты, екіншісі өзгеріп тұратын мақалдарды білдіреді. Кітап соңында автор мақалдардың ықтимал түпнұсқасы мен варианттарын берген. Әр мақал нөмірленіп, оның М. Қашқари сөздігіндегі орны көрсетілген (Yıldız, 2022).

И. Боздың ««Диуан лұғат ат-түркте» кездесетін мақал-мәтелдердің фольклорлық ерекшеліктері» мақаласы түрік мәдениетіндегі «алып», «күт», «үмай», «тау», «темір», «төре» сияқты кодтарды қарастыруға арналған. Әр халықтың мәдениетіне тән кодтарды талдауда мақал-мәтелдерді фольклорлық тұрғыдан қарастырудың үлкен маңыздылығына көңіл аударады. Автор ДЛТ-де кездесетін мақал-мәтелдердегі мәдени кодтарды анықтауды, олардың мәдениеттің қалыптасуы мен дамуына тигізген ықпалын саралауды мақсат еткен. Сонымен қатар Қашқари сөздігіндегі мақал-мәтелдер тақырыптары бойынша топтастырылып, талдаулар мен түсіндірмелер жасалған, мақал-мәтелдерде кездесетін мәдени кодтардың уәжілігі сараланып, қорытынды жасалған (Boz, 2023).

С. Кошумжудің «Диуан лұғат ат-түрктегі «Yküş sewing bulsa katig oxsunur» мақалы туралы» мақаласы ДЛТ-дегі «Yküş sewing bulsa katig oxsunur» (Көп қуанса, мұнаяды) деген бір ғана мақалдың талдауына арналған. Бұл мақал тү-

рік мәдениетіндегі жалпы адамзаттық парасаттылық, сезімге адалдық, сабыр, қанағатшылық сияқты қасиеттердің маңыздылығын дәріптейді. Автор бұл нақыл сөздегі жеке адам өмірінің философиясы ғана емес, қоғамдық философияның мәніне назар аударады. Көшпелі өмір салтына тән наным-сенім жүйесі, әлеуметтік ұстанымдар тиісті нақыл сөздер мен мақал-мәтелдерді қалыптастырады. Ислам дінін қабылдағаннан кейін бұл сөздер діни қағидалармен, имандылық құндылықтарымен байып, жаңа мәнге ие болған.

С. Кошумжу түркі тілдеріндегі ұқсас мақалдарды салыстыра келіп, ежелгі түріктер ұстанған шамандық наным-сенім жүйесінде көңіл-күй тепе-теңдігінің ерекше орнына назар аударады. ДЛТ-дегі «Yküş sewing bulsa katig oxsunur» мақалы бұл зерттеуде тілдік, мәдени, қоғамдық-әлеуметтік тұрғыдан зерделенген. (Koşumcu, 2024).

Қырғыз зерттеушілерінің еңбектері. М. Толубаев пен С. Каратаеваның «Махмұт Қашқаридің «Диуан лұғат ат-түрк» сөздігіндегі мақал-мәтелдер» кітабы 2010 жылы жарияланған. Авторлар ДЛТ мақалдарының араб графикалы түпнұсқасын, халықаралық транскрипциясын, қырғыз тіліндегі аудармасын, болған жағдайда түсініктемесінің де аудармасын және сол мақал-мәтелдердің қырғыз тіліндегі нұсқаларын берген (Толубаев & Каратаева, 2010).

А. Сайдалиеваның «Махмұт Қашқаридің Диуан лұғат ат-түрк сөздігіндегі мақал-мәтелдердегі философиялық ой-пікірлер» мақаласы ДЛТ-дегі мақал-мәтелдердің философиялық мазмұнын ашуға бағытталған. Автор халық аузындағы нақыл сөздердің орта ғасырлардағы түркі дүниетанымының айнасы бола отырып, түркі халықтары рухани мәдениетінің маңызды бөлігі екендігін дәлелдейді. Мақал-мәтелдердің «адамның әлемдегі алатын орны», «ақыл мен ой», «моральдық нормалар», «табиғат пен қоғам» деген тақырыптарды қамтитындығы ашылған. А. Сайдалиева көптеген мақалдарды аудармасымен бірге мысал ретінде келтіріп, олардың терең мағынасы мен стилистикалық шеберлігіне назар аударады. М. Қашқари еңбегіндегі фольклорлық мұраны зерттеу көне түркі философиясын, мәдениетін терең түсіну үшін маңызды деп қорытындылайды (Сайдалиева, 2006).

А. Сайдалиеваның ДЛТ-ге арнаған тағы бір мақаласы «Ортағасырлық мақал-мәтелдер және олардың қазіргі түркі тілдеріндегі көрінісі (М. Қашқари сөздігі бойынша)» деп аталады. Автор ДЛТ мақал-мәтелдерін түрік, өзбек, ұйғыр, қазақ, қырғыз тілдеріндегі мақал-мәтел-

дермен салыстырып, қай тілдегі аудармасының түпнұсқаға жақын екендігін және қырғыз тіліндегі мақалдармен жақындығын анықтауды мақсат еткен. ДЛТ мақал-мәтелдері төмендегідей топтарға бөлініп қарастырылған: 1) қазіргі түркі тілдеріндегі нұсқасы түпнұсқадағыдай сақталған мақал-мәтелдер, 2) қазіргі түркі тілдеріндегі нұсқасы түпнұсқадан фонетикалық жағынан ерекшеленетін мақал-мәтелдер, 3) қазіргі түркі тілдеріндегі нұсқасында архаизм сөздер өзгеше қолданылған мақал-мәтелдер, 4) қазіргі түркі тілдеріндегі нұсқасы түпнұсқадан бір сөзбен ғана ерекшеленетін мақал-мәтелдер, 5) қазіргі түркі тілдеріндегі нұсқасында сөйлем түрінде берілген мақал-мәтелдер. А. Сайдалиева мақалада осы топтарға бөлген 8 мақалды келтіріп, жалпы алғанда барлық тілдегі нұсқалардың көп өзгермегендігін айтады. Алайда салыстырылған тілдер ішінде түрік, ұйғыр, қырғыз тілдеріндегі нұсқалардың түпнұсқаға жақын екендігін және бұл нәтиже осы тілдердің көне екендігін дәлелдейді деп тұжырымдайды (Сайдалиева, 2016).

Г. Исаеваның ««Диуан лұғат ат-түрктің» Қырғызстанда зерттелуі» мақаласы түрік тілінде жарық көрген. Мақалада барлық ғылым саласы бойынша 1960 – 2017 жылдар аралығында М. Қашқари еңбегіне Қырғызстанда арналған ғылыми зерттеулерге шолу жасалған. Автор Қырғызстандағы Қашқаританудың тарихын, ДЛТ-нің қырғыз халқының тілін, тарихын, мәдениетін зерттеудегі маңызын айта отырып, 12 кітап, 2 докторлық диссертация, 35 мақаланың мазмұнына тоқталған. Жүргізілген зерттеулердің көпшілігі тілге қатысты екендігі және бұл еңбектің қырғыз халқының ұлттық қазынасы ретінде жас ұрпақты тәрбиелеудегі ерекше құндылығы туралы тұжырым жасалған (Исаева, 2019).

С. Искендерова мен Г. Садыралиеваның «Махмұт Қашқаридің «Диуан лұғат ат-түрк» сөздігіндегі мақал-мәтелдерде «әдеп» концептісінің репрезентациясы» мақаласы адам қоғамындағы тәрбие, әдеп, ұят, ар-ождан сияқты ұғымдардың ХІ ғасырдағыдай бүгін де өзекті екендігін дәлелдейді. «Әдеп» концептісі «әдептіліктің жақсы жақтары», «әдепсіздіктің жаман жақтары», «әдептілікке үндеу» сияқты үш фрейм төңірегінде қарастырылған. Әдептіліктің белгілері ретінде еңбекқорлық, білім, сыпайылық тақырыбына арналған Қашқари сөздігіндегі мақал-мәтелдердің мазмұны қаншалықты өзекті болса, лексикалық құрамы да сақталған күйі қазіргі түркі тілдерінде әлі-де қолданыста бар

екендігіне көңіл аударады (Искендерова & Садыралиева, 2017).

З. Рыскулқызы мен А.А. Турдумаматовтың «Диуан лұғат ат-түрк сөздігіндегі мақал-мәтелдердің мағыналық құрылымы» мақаласы алдымен М. Қашқаридің өмірбаяны мен «Диуан лұғат ат-түрк» еңбегінің жазылу тарихына шолу жасаған. Одан кейін ДЛТ-ден 22 мақалды мысалға келтіріп, олардың мағынасын қазіргі қырғыз тілінде түсіндірген (Рыскулқызы & Турдумаматов, 2019).

А. Байток пен М. Ақылбекованың ««Диуан лұғат ат-түрктің» Қырғызстанда зерттелуі» мақаласында М. Қашқари еңбегінің түркі елдерінде аударылуы мен зерттелуіне қысқаша шолу жасалған. Автор Қырғызстанда жүргізілген зерттеу жұмыстарына кеңірек тоқталып, кітап, монография, диссертациялар мен мақалаларды бөліп көрсеткен. (Байток & Ақылбекова, 2024, 137-160-б.).

Өзбек зерттеушілерінің еңбектері. С. Бозорова «Диуан лұғат ат-түрктегі «ат» сөзінің қатысуымен жасалған мақал-мәтелдер» мақаласында ДЛТ мақал-мәтелдерін зерттеген біраз ғалымдардың еңбектерін атаған. Түркі халықтары үшін төрт түлік мал ішінде ғана емес, жалпы жануар атаулының ішінде жылқының орны ерекше, сондықтан ДЛТ-де жылқының түр-түсі, жасы, сыны, баптауына байланысты лексикалық бірліктер көп. Олар түркілердің күнделікті тұрмыс-тіршілігі, дастарханы, аң аулау, жауынгерлік сияқты барлық қырларын қамтиды.

Сонымен қатар автор Қашқари сөздігінде «ат» сөзінің қатысуымен жасалған мақал-мәтелдер де көп кездесетіндігін атап өткен. Олар адам бойындағы ақыл, парасат, даналық, батырлық сияқты қасиеттерді ұлықтауға негізделген. Бұл мақалдардың көне замандардан бері сол қалпында сақталуы бекер емес. Түркі халықтары тілінің барлық көркемдік қуатын өзінің көне салт-дәстүрлерін сақтауға, ата-баба мұрасын келер ұрпаққа жеткізуге, аз сөзбен көп ойды аңғартуға қолданған деген тұжырым жасады (Bozorova, 2021).

О. Шарипованың ««Диуан лұғат ат-түрктегі» отан мен патриоттық тақырыбындағы парамемдерді семантикалық зерттеу» тақырыбындағы мақаласында мақал-мәтелдерге концептуалды модель аясында талдау жасалған. Талдау барысында мақал-мәтелдердегі лингвомәдениеттанулық белгілерді түсіндіруге, түркі халықтарының тарихындағы бұл белгілерге байланысты ұғымдардың мазмұнын ашуға талпыныс жасалды.

Автор ұлттық құндылықтарды қалпына келтіріп, дәріптеп жатқан заманда ата-бабаларымыздың жүріп өткен жолы мен даңқты тарихын баяндайтын шығармаларға үлкен мән берілу керек дейді.

Әр ұлттың паремиялогиялық қоры әртүрлі, өйткені ол халықтың мыңжылдық тарихының, этнографиясы мен мәдениетінің, рухани өмірінің айнасы. Патриоттық тақырыбындағы мақал-мәтелдердердің кейбіреуі заман өткен сайын фонетикалық, морфологиялық, лексикалық өзгерістерге ұшыраған, кейбірінің бірнеше лексикалық варианты бар. Мақалада бұл тіркестердің тура мағынасы беріліп, метафоралық мағынасына талдау жасалған. Паремиялогиялық бірліктерге тақырыптық топтау барлық тілдерге ортақ болғанмен, ішкі мазмұны әртүрлі болады. Сондықтан зерттеуші М. Қашқаридің бұл еңбегіндегі патриоттық тақырыптағы парамемдер тек түркі халықтарына тән дүниетанымның көне замандағы көрінісінен хабар береді деген ой түйеді (Sharipova, 2024).

Әзірбайжан зерттеушілерінің еңбектері. Ч. Мирзезаденің «Махмұт Қашқаридің ««Диуан лұғат ат-түрк» кітабындағы паремиялогиялық бірліктер» тақырыбында ағылшын тілінде жариялаған мақаласы мақал-мәтелдердің көне түрікше нұсқасын араб тіліндегі баламаларымен салыстыра отырып, құрылымдық-функционалдық қызметтерін ашуға бағытталған.

М. Қашқаридің еңбегі лингвистикалық сөздік қана емес, түркі халықтарының моральдық, философиялық көзқарастарының энциклопедиясы. Сондықтан мақал-мәтелдерді мәтіннен тәуелсіз қарастыратын басқа зерттеулерден айырмашылығы, бұл зерттеу оларды мәтіндік және мағыналық контекст аясында тұтастай бағалайды. Түрік және араб элементтерін бірге талдаудың қажеттілігіне баса назар аудара отырып, бұл тәсілдің дидактикалық және мәдениетаралық мағыналарды ашатыны айтылады. Автордың пікірінше ДЛТ-дегі мақал-мәтелдің әрқайсысы М. Қашқари белгілі бір семантикалық өрісті түсіндіру мақсатында таңдап алған иллюстрациялық құрал қызметін атқарып тұр. Сондықтан бұл паремиялық бірліктердің толық мағынасын түсіну үшін оларды тұтас құбылыс ретінде қабылдау керек (Mirzazade, 2025).

Фразеологизмдер туралы зерттеулер. Түркия зерттеушілерінің еңбектері. С. Шеннің «Көне түркі тілінің идиомалық лексикасы» кітабы көне түркі руникалық жазбалары, манихейлік, буддалық, христиандық мәтіндердегі, көне ұйғыр қолжазбалары және Қарахандықтар

кезеңіндегі түркі ескерткіштеріндегі идиомаларды жинап, жүйелеуді мақсат еткен. Автор аталған мәтіндердегі идиомаларды беріп, олардың қандай еңбекте кездесетіндігін көрсетіп, қазіргі түрік тіліндегі аудармасын келтірген. Сонымен қатар идиомалық бірліктерге негіз болған етістіктер, есім сөздер, тарихи кезеңдер бойынша және тақырыптық топтау көрсеткіштері жасалған. Нәтижесінде С. Шен еңбегінде жалпы алғанда 2000-ға жуық идиомалық бірлік жиналып, оның ішінде 936 идиома Қарахандықтар кезеңіндегі түркі шығармаларынан алынған, яғни бұл еңбекті көне түркі тілінің фразеологиялық сөздігі деуге болады (Şen, 2022).

М.С. Генчтің «Диуан лұғат ат-түрк фразеологизмдері және олардың қазіргі түрік тіліндегі баламалары» магистрлік диссертациясының мақсаты – Диуан лұғат ат-түркте кездесетін фразеологизмдерді анықтап, қазіргі түрік тіліндегі баламаларын табу. Зерттеу жұмысының 1-бөлімінде Қарахан дәуіріндегі түркі тілі және ол тілде жазылған құнды еңбектер, М. Қашқаридің өмірі мен Диуан лұғат ат-түрк туралы мәлімет берілген. Екінші бөлімінде ДЛТ-ден анықталған фразеологизмдерді, олардың Б. Аталайдың түрік тіліне аударған басылымының қай томы, қай бетінде кездесетіндігін, қазіргі түрік тіліндегі баламасын көрсеткен. М.С. Генч 219 фразеологиялық бірлік анықтаған, олардың ішінде адамның дене мүшелерінің қатысуымен жасалған фразеологизмдер көбірек екендігін атап өткен. Қашқари заманындағы фразеологиялық тіркестердің көпшілігі бүгінгі түрік тілінде де қолданылады. Автор құрылымдық, мағыналық өзгерістерді табиғи процестің нәтижесі деп түсіндіреді (Genç, 2014).

Х. Шахиннің «М. Қашқари заманынан келе жатқан дене мүшелері атауының қатысуымен жасалған идиомалар» мақаласында кез келген тілде негізгі лексиканың маңызды бөлігін құрайтын дене мүшелері атауларының қатысуымен жасалған фразеологизмдерге талдау жасалған. Автордың пікірінше идиомалардың кейбірі біздің заманымызда аздаған фонетикалық өзгерісті есептемегенде, сол қалпында қолданылса, кейбірінің лексикалық құрамы, ал кейбірінің мағынасы өзгерген. Алайда ХІ ғасырдағы еңбекте кездесетін фразеологизмдердің ішінде бүгінде қоланыстан шығып кеткендері сирек. Х. Шахин дене мүшелері атауларының сөз тудырушы жұрнақтардың көмегімен түрленіп, тілдік қорды молайтудағы мүмкіндігінің ерекшелігін атап өтеді (Şahin, 2009).

М.Қашқари еңбегіндегі тұрақты сөз тіркестері туралы түрік тілінде жарық көрген зерттеулердің бірі – А. Караханның «Диуан лұғат ат-түрkteгі сөзге байланысты идиомалар» тақырыбындағы мақаласы. Автор «Диуан лұғат ат-түрк» сөздігіндегі тұрақты сөз тіркестерге арналған түрік тіліндегі зерттеулерге қысқаша шолу жасап, тек сөз бен сөйлеуге қатысты іріктелген 48 тіркеске лексикалық сипаттама, тура мағынасы мен идиомалық мағынасын, құрамында осы тіркес келтірілген ДЛТ-дегі сөйлем және оған М.Қашқаридің жасаған түсініктемесін берген. Іріктелген тіркестердің қазіргі түрік тіліндегі эквиваленттері бағаланып, көне түркі идиомаларының тарихи эволюциясына шолу жасалған. Тұрақты сөз тіркестерінің «Құтты білік», «Ақиқат сыйы» сияқты еңбектерде кездесу, кездеспеуі жөнінде, Джерард Клаусонның «Көне түркі этимологиялық сөздігі», «Древнетюркский словарь» сөздігінде берілген мағыналарымен салыстырмалы түрде мәлімет берілген (Karahana, 2024).

Э. Кырықтың «Диуан лұғат ат-түрkteгі фразеологизмдердің қазіргі түрік тіліндегі семантикалық өзгеруі» мақаласы XI ғасырдағы идиомалардың бүгінгі құрылымдық және мағыналық өзгерістерін қарастыру арқылы түрік тілінің даму үдерісін көрсетуді мақсат еткен. М. Қашқари еңбегінен алынған идиомаларды жіктеуде Алан Круздың мағыналық өзгерістер классификациясы ескерілген. ДЛТ-дегі кейбір идиомалар мағыналары бойынша кейбір фонетикалық айырмашылықтарды қоспағанда, бүгінгі күні өзгеріссіз қолданылатынына көз жеткізілген.

Автор мағыналық өзгерістері бойынша жіктемес бұрын идиомаларды төрт топқа бөлген: 1. Жазылуы мен мағынасы ұқсас фразеологизмдер, 2. Жазылуы әртүрлі, бірақ мағынасы ұқсас идиомалар, 3. Жазылуы ұқсас, бірақ мағынасы әртүрлі идиомалар, 4. Қазіргі түрік тілінде кездеспейтін идиомалар. Олардың ішінде тек емлесі мен мағынасы ұқсас фразеологизмдер мен жазылуы ұқсас, бірақ мағынасы басқа фразеологизмдерге семантикалық талдау жасаған.

Зерттеу фразеологизмдердің тарихи, әлеуметтік және мәдени ықпалдың әсерімен өзгерістерге бейім болатындығына көз жеткізген және семантикалық өзгерістің ең кең тараған түрі – мағыналық ауысу және идиомалардың уақыт өте әртүрлі концептуалды салаларға қарай өзгеріп, жаңа интеллектуалдық мәнмәтіндерде өз қызметін қалпына келтіргенін көрсетеді (Kirik, 2025).

Өзбек зерттеушілерінің еңбектері. Ш. Төлегенованың ««Диуан лұғат ат-түрkteгі» кейбір фразеологиялық бірліктерді концептуалдық зерттеу» мақаласында ДЛТ-дегі кейбір соматизмдердің, көңіл-күйді білдіретін сөздердің қатысуымен жасалған фразеологизмдердің концептуалдық ерекшеліктері талданған, олардың түркі дүниетанымында концепт ретінде қалыптасуы түсіндірілген. Адамның дене мүшелерін, физикалық күйін білдіретін сөздердің диахрондық даму негізінде әлеуметтік-этикалық ұғымдарды білдіру процесі көрсетілген. Автор бұл бірліктерді Науаи шығармаларындағы және қазіргі өзбек тіліндегі фразеологизмдермен салыстырып, семантикалық байланыс тапқан (Toʻlaganova, 2025).

Әзірбайжан зерттеушілерінің еңбектері. Х.А. Байрамовтың «Махмұт Қашқаридің «Диуан лұғат ат-түрк» шығармасындағы түркі тілдерінің фразеологизмдері» мақаласы ДЛТ материалының түркі тілдерінің тарихын зерттеуде маңызы зор екендігін дәлелдейді. Автордың пікірінше XI ғасырдағы түркі тайпалары тілінің фонетикасы, грамматикасы, лексикасын зерттеуде М. Қашқари сөздігі Орхон-Енисей жазбаларынан кейінгі бірден-бір құнды дереккөз болып табылады.

Х.А. Байрамов ДЛТ фразеологизмдерін төрт топқа бөліп, ұсынылған мақалада тек екі түрін талдаған: 1. Компоненттері де, жалпы мағынасы да қазіргі әзірбайжан тілі және кейбір түркі тілдеріндегі (түрік, түрікмен, өзбек, қарақалпақ, башқұрт) нұсқасымен салыстырғанда толық сәйкес келетін фразеологизмдер; 2. Бір компоненті қазіргі әзірбайжан және басқа түркі тілдеріндегі нұсқасымен сәйкес келетін, екінші компоненті толық сәйкес емес, бірақ мағынасы ұқсас фразеологизмдер. Зерттеуші түркі тілдерінің бір тамырдан таралуы ортақ лексика ғана емес, ортақ фразеологизмдермен де дәлелденген және бұл тілдердің даму үдерісінде арасы алшақтағанмен ортақ фразеологизмдер толық жойылып кетпеген деген қорытындыға келеді (Байрамов, 1966).

Қорытынды

М. Қашқаридің «Диуан лұғат ат-түрк» еңбегіндегі мақал-мәтелдер, нақыл сөздер, фразеологизмдер – сөздіктегі сөздерді түсіндіру үшін қолданылған материал. Бірақ «Мен бұл кітапты хикмат сөздер және сежілер, мақал-мәтелдер, өлең-жырлар, режес және несір секілді әдеби сөздермен безендіріп, мақсұс әліппесі ретімен түзіп шықтым», – деп М. Қашқаридің (Қашқари,

1997) өзі айтқандай, бұл материал шығарманы безендіріп қана қоймай, бүкіл түркі тілдес халықтардың дүниетанымдық, әлеуметтік-мәдени, тарихи-этнографиялық, құндылықтарының көзіне айналдырды.

ДЛТ-нің тұрақты сөз тіркестерін зерттеген ғалымдардың еңбектері бұл мақалдар мен фразеологизмдердің кейбіреуі бүгінгі түркі тілдерінде еш өзгеріссіз, кейбіреуі аздаған өзгеріске ұшырап қолданылатындығын дәлелдеп отыр. Тұрақты сөз тіркестерінің көпшілігі түркі тілдес халықтардың басым бөлігіне түсінікті екендігі ерекше назар аудартады.

Бұл мақалада М. Қашқаридің «Диуан лұғат ат-түрк» сөздігіндегі мақал-мәтелдер мен фразеологизмдерді бүгінгі күнге дейін зерттеуге бағытталған жұмыстар, әрине, толық қамтылмады. Сонда да бұл салада мақал-мәтелдерді талдауға арналған зерттеу жұмыстарының көбірек екені байқалады. Сонымен қатар түркі әлемінде М. Қашқари мұрасына арналған зерттеулер, оның ішінде мақал-мәтелдер мен фразеологизмдерді талдаған жұмыстардың көпшілігі Түркия ғалымдарына тиесілі екендігі дау тудырмайды. Дәлірек айтсақ, мақалаға арқау болған ДЛТ мақал-мәтелдерін зерттеген 2 кітап, 2 диссертация, 13 мақала Түркия; 1 кітап,

7 мақала Қырғызстан; 2 мақала Өзбекстан; 1 мақала Әзірбайжан ғалымдарының тарапынан жасалған. Фразеологизмдерді зерттеген Түркия ғалымдарының 1 кітабы, 1 диссертациясы, 3 мақаласына; Өзбекстан ғалымының 1 мақаласына; Әзірбайжан ғалымының 1 мақаласына шолу жасалды. Демек М. Қашқаридің «Диуан лұғат ат-түрк» еңбегіндегі фразеологизмдерді толық талдап, зерттеу әлі де болашақтың еншісінде болып тұр.

Мүдделер қақтығысы

Авторлар мүдделер қақтығысының жоқ екенін мәлімдейді.

Мақала авторларының үлесі

Сегизбаева Карлығаш Кадирбекқызы зерттеу тақырыбы бойынша ғылыми әдебиеттерге шолу жасап, зерттеу материалдарын жинақтап, алынған нәтижелерді саралады және мақаланы редакциялауға үлес қосты; Сұлтанбек Кутлугжон Бахритдинұлы зерттеу идеясын ұсынып, зерттеу жұмысының жалпы тұжырымдамасын қалыптастырды, сондай-ақ отандық және шетелдік зерттеулерді талдауға атсалысты.

Әдебиеттер

- Кеңесбаев, І. К. (1977). *Қазақ тілінің фразеологиялық сөздігі*. ҚазССР-нің «Ғылым» баспасы.
- Шанский, Н. М. (1996). *Фразеология современного русского языка: учебное пособие для вузов по специальности «Русский язык и литература»* (4-е изд., испр. и доп.). Специальная литература.
- Телия, В. Н. (1996). *Русская фразеология. Семантический, прагматический и лингвокультурологический аспекты*. Школа «Языки русской культуры».
- Atalay, B. (2018). *Divânü Lügat-it-Türk (Çeviri-Dizin)*. Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Brockelmann, C. (1928). *Mitteltürkischer Wortschatz nach Maḥmūd al-Kašgarī's Dīwān Luġāt at-Turk*. Budapest–Leipzig.
- Nûrî, A. (1339). *Atalar Sözü*. Kastamonu Matbaası.
- Âsım, N. (1338/1919–1920). *Divânu Lügati't-Türk'ten Me'hûz Eski Savlar*. Dersa'âdet.
- Birtek, F. (1944). *Divân-ı Lügat-it Türk'ten Derlemeler I: En Eski Türk Savları*. Türk Dil Kurumu.
- Bozok, E. (2021). *Divânu Lügati't-Türk'te Tekrarlı Atasözleri*. Gazi Kitabevi.
- Athi, S. (2019). *Divânu Lügati't-Türk'teki atasözleri üzerine yapılan bir çalışma: Abdülahad Nûrî ve “Atalar Sözü”*. *Manas Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 8(3), 2243–2279. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/mjss/article/528134>
- Mahmutov, H. (1999). *Divânü Lügati't-Türk'teki atasözleri ve onların bugünkü versiyonları*. *Divânü Lügati't-Türk Bilgi Şöleni Bildirleri*, 84–89. Türksoy Yayınları.
- Çetin, H. (2020). *Kazakistan'da Kaşgarlı Mahmud ve Divânü Lügati't Türk ile ilgili yapılan çalışmalar*. *Folklor/Edebiyat*, 26(2), 409–424. <https://doi.org/10.22559/folklor.1144>
- Сегизбаева, К. К. (2026). Махмұт Қашқаридің «Диуан лұғат ат-түрк» еңбегіндегі мақал-мәтелдердің Қазақстанда зерттелуі. *Тюркская лингвокультурология: проблемы и перспективы: материалы XVII Международной научно-практической конференции учащихся, студентов и аспирантов*. Казань.
- Стеблева, И. В. (1971). *Развитие тюркских поэтических форм в XI веке*. Наука.
- Tekin, T. (1989). *XI. Yüzyıl Türk şiiri. Divanu lugati't-türk'teki manzum parçalar*. Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Ercilasun, A. B. (2020). *Divanu Lugati't-Türk'teki Şiirler ve Atasözleri*. Bilge Kültür-Sanat.
- Üstüner, A. (1989). *Karahanlıca ve Eski Anadolu Türkçesi metinlerinde deyimler, atasözleri ve kısa hikâyeler* [Yayımlanmamış yüksek lisans tezi]. Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

- Korkmaz, H. (2007). *Divânü Lügati-it-Türk'teki atasözlerinin anlambilimsel açıdan incelemesi* [Yayınlanmamış yüksek lisans tezi]. Ondokuz Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Ölmez, M. (2008). Divanü Lügati't-Türk'teki atasözleri. *Türk Dili Kaşgarlı Mahmud Özel Bölümü*. https://turkoloji.cu.edu.tr/ESKI%20TURK%20DILI/Mehmet_Olmez_Divanu_Lugati%27t-Turk.pdf
- Aksoy, Ö. A. (1984). *Atasözlere ve Deyimler Sözlüğü* (4. baskı). Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Aksan, D. (2002). *Anadilimizin Söz Denizinde*. Bilgi Yayınları.
- İlhan, N. (2008). Divanü Lügati't-Türk'ten Gaziantep ağzına atasözleri. *Akpınar*, 18. [https://turuz.com/storage/atalarsozu/283-5-Divani_LughatitTurkden_Qaziantep_Aghzina_Atasozleri_\(Nadir_Ilhan\).pdf](https://turuz.com/storage/atalarsozu/283-5-Divani_LughatitTurkden_Qaziantep_Aghzina_Atasozleri_(Nadir_Ilhan).pdf)
- Nazlı, A. (2010). Divânü Lügâtî't-Türk'ten günümüze süzülen atasözleri. *Akademik Sayfalar*, 380–383.
- Yaylagül, Ö. (2010). Divânü Lügati't-Türk'te yer alan atasözlerindeki metaforlar. *Milli Folklor*, 85, 112–121. <https://www.millifolkloidergisi.com/PdfViewer.aspx?Sayi=85&Sayfa=109>
- Gümüşatam, G. (2015). Divanu Lügati't-Türk'ün izinde en eski Kıbrıs Türk atasözleri. *Folklor/Edebiyat*, 21(84), 145–157. <https://search.trdizin.gov.tr/tr/-yayin/detay/181523>
- Bulut, S. (2016). Divânü Lügâtî't-Türk'ten Ahıska Türkleri yazılı ve sözlü diline geçen atasözleri. *Littera Turca*, 2(3), 95–112. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/littera/article/253968>
- Dankoff, R., & Kelly, J. (1982–1985). *Mahmud al-Kâshgarî Compendium of the Turkic Dialects (Diwan lugât at-Turk)*(Parts I–III). Harvard University Press.
- Ercilasun, A. B., & Akkoyunlu, Z. (2014). *Kaşgarlı Mahmut Divânü Lugâtî't-Türk: Giriş-Metin-Çeviri-Notlar-Dizin*. Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Kaçar, İ. (2020). Divânü Lügâtî't-Türk'teki bazı atasözlerinin okuyuş ve anlamlandırma farklılıkları üzerine. *Atasözlere ve Deyimler Üzerine İncelemeler*. <https://shorturl.at/Oz74S>
- Yoldaşev, İ., & Gümüş, M. (1995). *Özbek Atasözlere*. Engin Yayınevi.
- Albayrak, N. (2009). *Türkiye Türkçesinde Atasözlere*. Kapı Yayınları. <https://dokumen.pub/trkiye-trkesinde-ataszleri.html>
- Bulduk, B. (2020). Divânü Lügâtî't-Türk ve Özbek Türkçesinde ortaklaşan atasözleri. *Kesit Akademi Dergisi*, 6(22). <https://doi.org/10.29228/kesit.41945>
- Tokay, Y. (2021). Divânü Lugâtî't-Türk'te karşılıklı ilkesine dayalı atasözleri. *RumeliDE Dil ve Edebiyat Araştırmaları Dergisi*, 24, 386–402. <https://doi.org/10.29000/rumelide.990136>
- Yıldız, S. (2021). Divânü Lügâtî't-Türk'te tekrarlı atasözleri. *IJUTS*, 4(7), 163–167. https://www.academia.edu/120974772/D%C3%A9v%C3%A2nu_Lug%C3%
- Boz, İ. (2023). Divânü Lügâtî't-Türk'te bulunan atasözlerinde halk bilimi unsurları. *Korkut Ata Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 10. <https://doi.org/10.51531/korkutataturkiyat.1239081>
- Koşumcu, S. (2024). Divânü Lügâtî't-Türk'te “Üküş sewinç bulsa katıg oxsunur” atasözü üzerine. *Yazılışının 950. Yılında Uluslararası Divânü Lügâtî't-Türk ve Türk Dünyası Sempozyumu*. <https://www.academia.edu/126602230/>
- Толубаев, М., & Каратаева, С. (2010). Махмуд Кашкаринин «Дивану лугат-ит-турк» сөздүгүндөгү макал-лакаптар. Бииктик.
- Сайдалиева, А. (2006). Махмуд Кашгаринин «Девони лугат-ат-турк» сөздүгүндөгү макал, лакаптардагы философиялык ой-пикирлер. *Вестник Бишкекского гуманитарного университета*, 113–116.
- Сайдалиева, А. (2016). Орто кылымда жаралган макал-лакаптарды азыркы түрк тилдеринде берилиши (М. Кашгаринин сөздүгү боюнча). *Известия вузов Кыргызстана*, 11, 50–52.
- Isaeva, G. (2019). Kirgizstan'da Divanu Lugat't Türk araştırmaları. *Uluslararası Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, 2(1). <https://dergipark.org.tr/tr/pub/tudad/article/-479413>
- Искендрова, С., & Садыралиева, Г. Э. (2017). Махмуд Кашкаринин «Дивану лугати-т түрк» сөздүгүндөгү макал-лакаптарда «адеп» концептисинин репрезентациясы. *Бишкек гуманитардык университетинин жарчысы*, 1, 49–50.
- Рыскул кызы, З., & Турдумаматов, А. А. (2019). Дивану лугати т-турк сөздүгүндөгү макал-лакаптардын маанилик түзүлүшү. *Alatoo Academic Studies*, 2. <https://doi.org/10.17015/aas.2019.192.13>
- Bozorova, S. (2021). “Devonu lug’ati-t-turk”dagi “ot” komponentli maqollar tahlili. *O'zbek tili taraqqiyoti va xalqaro hamkorlik masalalari mavzusidagi xalqaro ilmiy-amaliy anjuman materiallari*, 374–378.
- Sharipova, O. (2024). Devonu lug’oti-t turk asarida keltirilgan vatan va vatanparvarlik mavzusidagi paremalarning semantik tadqiqi. *Turkologik tadqiqotlar xalqaro ilmiy jurnali*, 2(4).
- Mirzezade, C. (2025). Paremiological units in The Divanü Lügati't-Türk by Mahmud al-Kashgarî. *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, 12(6), 235–249.
- Şen, S. (2022). *Eski Türkçenin deyim varlığı*. Türk Dil Kurumu.
- Genç, M. S. (2014). *Divanu Lügati't-Türk'te geçen deyimler ve bu deyimlerin günümüzdeki karşılıkları* [Yüksek lisans tezi]. Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Şahin, H. (2009). Kaşgarlı'dan günümüze organ isimleriyle kurulmuş deyimler. *Journal of Turkish Studies*, 4(3/4), 2020–2036. <https://doi.org/10.7827/TurkishStudies.767>
- Karahan, A. (2024). Divânü Lugâtî't-Türk'te söz ve konuşma ile ilgili deyimler. *Türkiye Yazarlar Birliği Akademik Dil Edebiyat ve Sosyal Bilimler Dergisi*, 14(42), 11–35.
- Kirik, E. (2025). Divanü Lügât-it Türk'ten çağdaş Türkiye Türkçesine deyimlerde anlam değişimleri. *Hikmet-Akademik Edebiyat Dergisi*, 11(23), 517–554. <https://doi.org/10.28981/hikmet.1735999>
- To‘laganova, Sh. (2025). “Devonu lug’ati-t-turk”dagi ayrim frazeologik birliklarning konseptual tadqiqi. *Turkologiya. Toshkent Davlat Sharqshunoslik Universiteti ilmiy jurnali*, 3–4, 153–163.

- Бајрамов, Н. А. (1966). Маһмуд Кашғаринин «Дивану лүгат-ит-түрк» әсәриндә түрк дилләринә мәхсус фразеоложи ваһидләр. *Елми әсәрләр. Азәрбајчан дәвләт университети. Дил вә әдәбијат серијасы*, 3.
- Қашқари, М. (1997). *Түрік сөздігі (Диуани лүгат-ит-түрк)* (А. К. Егеубай, ауд., алғысөзі мен ғылыми түсініктерін жазып, баспаға дайындаған). Хант.

References

- Aksan, D. (2002). *Anadilimizin Söz Denizinde* [In the sea of words of our mother tongue]. Bilgi Yayınları. (In Turkish)
- Aksoy, Ö. A. (1984). *Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü* [Dictionary of proverbs and idioms] (4th ed.). Türk Dil Kurumu Yayınları. (In Turkish)
- Albayrak, N. (2009). *Türkiye Türkçesinde Atasözleri* [Proverbs in Turkish]. Kapı Yayınları. <https://dokumen.pub/trkiye-trkesinde-ataszleri.html> (In Turkish)
- Asım, N. (1338/1919–1920). *Divânü Lügati't-Türk'ten Me'hûz Eski Savlar* [Ancient proverbs taken from Divânü Lügati't-Türk]. Dersa'âdet. (In Turkish)
- Atalay, B. (2018). *Divanü Lûgat-it-Türk (Çeviri-Dizin)* [Divânü Lügati't-Türk: Translation-index]. Türk Dil Kurumu Yayınları. (In Turkish)
- Atlı, S. (2019). Divânü Lügati't-Türk'teki atasözleri üzerine yapılan bir çalışma: Abdülhad Nûrî ve “Atalar Sözü” [A study on proverbs in Divânü Lügati't-Türk: Abdülhad Nûrî and “Proverbs of the ancestors”]. *Manas Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 8(3), 2243–2279. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/mjss/article/528134> (In Turkish)
- Bairamov, H. A. (1966). Mahmud Kashgarinin “Divanu lugat-it-turk” asarında turk tillarına mahsus frazeoloji vahidler [Phraseological units specific to Turkic languages in Mahmud Kashgari's Divânü Lügati't-Türk]. *Elmi asarlar. Azerbaijan State University. Language and Literature Series*, 3. (In Azerbaijani)
- Birtek, F. (1944). *Divân-ı Lûgat-it Türk'ten Derlemeler I: En Eski Türk Savları* [Compilations from Divânü Lügati't-Türk I: The oldest Turkish proverbs]. Türk Dil Kurumu. (In Turkish)
- Boz, İ. (2023). Divânü Lügati't-Türk'te bulunan atasözlerinde halk bilimi unsurları [Folklore elements in proverbs found in Divânü Lügati't-Türk]. *Korkut Ata Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 10. <https://doi.org/10.51531/korkutataturkiyat.1239081> (In Turkish)
- Bozok, E. (2021). *Divânü Lügati't-Türk'te Tekrarlı Atasözleri* [Repeated proverbs in Divânü Lügati't-Türk]. Gazi Kitabevi. (In Turkish)
- Bozorova, S. (2021). “Devonu lug'ati-t-turk”dagi “ot” komponentli maqollar tahlili [Analysis of proverbs with the “horse” component in Divânü Lügati't-Türk]. *O'zbek tili taraqqiyoti va xalqaro hamkorlik masalalari mavzusidagi xalqaro ilmiy-amaliy anjuman materiallari*, 374–378. (In Uzbek)
- Brockelmann, C. (1928). *Mitteltürkischer Wortschatz nach Maḥmūd al-Kāšgarī's Divān Luḡāt at-Turk*. Budapest–Leipzig. (In German)
- Bulduk, B. (2020). Divânü Lügati't-Türk ve Özbek Türkçesinde ortaklaşan atasözleri [Common proverbs in Divânü Lügati't-Türk and Uzbek Turkish]. *Kesit Akademi Dergisi*, 6(22). <https://doi.org/10.29228/kesit.41945> (In Turkish)
- Bulut, S. (2016). Divânü Lügati't-Türk'ten Ahıska Türkleri yazılı ve sözlü diline geçen atasözleri [Proverbs from Divânü Lügati't-Türk that passed into the written and spoken language of Ahıska Turks]. *Littera Turca*, 2(3), 95–112. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/littera/article/253968> (In Turkish)
- Çetin, H. (2020). Kazakistan'da Kâşgarlı Mahmud ve Divânü Lügati't Türk ile ilgili yapılan çalışmalar [Studies on Kashgari Mahmud and Divânü Lügati't-Türk in Kazakhstan]. *Folklor/Edebiyat*, 26(2), 409–424. <https://doi.org/10.22559/folklor.1144> (In Turkish)
- Dankoff, R., & Kelly, J. (1982–1985). *Mahmud al-Kāšgarī Compendium of the Turkic Dialects (Diwan lugāt at-Turk)* (Parts I–III). Harvard University Press. (In English)
- Ercilasun, A. B. (2020). *Divanu Lugati't-Türk'teki Şiirler ve Atasözleri* [Poems and proverbs in Divânü Lügati't-Türk]. Bilge Kültür-Sanat. (In Turkish)
- Ercilasun, A. B., & Akkoyunlu, Z. (2014). *Kāšgarlı Mahmut Divānu Lügati't-Türk: Giriş-Metin-Çeviri-Notlar-Dizin* [Mahmud al-Kashgari's Divânü Lügati't-Türk: Introduction, text, translation, notes, index]. Türk Dil Kurumu Yayınları. (In Turkish)
- Genç, M. S. (2014). *Divanu Lügati't-Türk'te geçen deyimler ve bu deyimlerin günümüzdeki karşılıkları* [Idioms in Divânü Lügati't-Türk and their modern equivalents] [Master's thesis, Erciyes University]. (In Turkish)
- Gümüştam, G. (2015). Divanu Lügati't-Türk'ün izinde en eski Kıbrıs Türk atasözleri [The oldest Cypriot Turkish proverbs in the footsteps of Divânü Lügati't-Türk]. *Folklor/Edebiyat*, 21(84), 145–157. <https://search.trdizin.gov.tr/tr/-yayin/detay/181523> (In Turkish)
- İlhan, N. (2008). Divanü Lügati't-Türk'ten Gaziantep ağzına atasözleri [Proverbs from Divânü Lügati't-Türk in the Gaziantep dialect]. *Akpınar*, 18. [https://turuz.com/storage/atalarsozu/283-5-Divani_LughatitTurkden_Qaziantep_Aghzina_Atasozleri_\(Nadir_Ilhan\).pdf](https://turuz.com/storage/atalarsozu/283-5-Divani_LughatitTurkden_Qaziantep_Aghzina_Atasozleri_(Nadir_Ilhan).pdf) (In Turkish)
- İsaeva, G. (2019). Kirgizstan'da Divanu Lugati't Türk araştırmaları [Studies on Divânü Lügati't-Türk in Kyrgyzstan]. *Uluslararası Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, 2(1). <https://dergipark.org.tr/tr/pub/tudad/article/-/479413> (In Turkish)
- İskenderova, S., & Sadyralieva, G. E. (2017). Mahmud Kashkarinin “Divanu lugati-t turk” sozdogundogu makal-lakaptarda “adep” kontseptisinin reprezentatsiysy [Representation of the concept of etiquette in proverbs and sayings in Mahmud Kashgari's Divânü Lügati't-Türk]. *Bishkek gumanitardyk universitetinin zharshysy*, 1, 49–50. (In Kyrgyz)

- Kaçar, I. (2020). Dîvânü Lugâtî't-Türk'teki bazı atasözlerinin okuyuş ve anlamlandırma farklılıkları üzerine [On differences in reading and interpreting some proverbs in Dîvânü Lugâtî't-Türk]. *Atasözleri ve Deyimler Üzerine İncelemeler*. <https://shorturl.at/Oz74S> (In Turkish)
- Karahan, A. (2024). Dîvânü Lugâtî't-Türk'te söz ve konuşma ile ilgili deyimler [Idioms related to speech and speaking in Dîvânü Lugâtî't-Türk]. *Türkiye Yazarlar Birliği Akademi Dil Edebiyat ve Sosyal Bilimler Dergisi*, 14(42), 11–35. (In Turkish)
- Kashgari, M. (1997). *Turik sozdigi (Diuanı lugat-it-turk)* [Turkish dictionary (Dîvânü Lugâtî't-Türk)] (A. K. Egeubay, Trans., Ed.). Khant. (In Kazakh)
- Kenesbayev, I. K. (1977). *Qazaq tilining frazeologiyalyq sozdigi* [Phraseological dictionary of the Kazakh language]. Gylım. (In Kazakh)
- Kirik, E. (2025). Divanü Lûgat-it Türk'ten çağdaş Türkiye Türkçesine deyimlerde anlam değişimleri [Semantic changes in idioms from Dîvânü Lugâtî't-Türk to contemporary Turkish]. *Hikmet-Akademik Edebiyat Dergisi*, 11(23), 517–554. <https://doi.org/10.28981/hikmet.1735999> (In Turkish)
- Korkmaz, H. (2007). *Dîvânü Lûgatî-t-Türk'teki atasözlerinin anlambilimsel açıdan incelemesi* [A semantic analysis of proverbs in Dîvânü Lugâtî't-Türk] [Master's thesis, Ondokuz Mayıs University]. (In Turkish)
- Koşumcu, S. (2024). Dîvânü Lugâtî't-Türk'te “Üküş sewinç bulsa katıg oxsunur” atasözü üzerine [On the proverb “Üküş sewinç bulsa katıg oxsunur” in Dîvânü Lugâtî't-Türk]. *Yazılışının 950. Yılında Uluslararası Dîvânü Lugâtî't-Türk ve Türk Dünyası Sempozyumu*. <https://www.academia.edu/126602230/> (In Turkish)
- Mahmutov, H. (1999). Dîvânü Lûgatî't-Türk'teki atasözleri ve onların bugünkü versiyonları [Proverbs in Dîvânü Lugâtî't-Türk and their modern versions]. *Dîvânü Lûgatî't-Türk Bilgi Şöleni Bildirleri*, 84–89. Türksoy Yayınları. (In Turkish)
- Mirzade, C. (2025). Paremiological units in *The Divanü Lûgatî't-Türk* by Mahmud al-Kashgari. *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, 12(6), 235–249. (In English)
- Nazlı, A. (2010). Dîvânü Lûgatî't-Türk'ten günümüze süzülen atasözleri [Proverbs filtered from Dîvânü Lugâtî't-Türk to the present day]. *Akademik Sayfalar*, 380–383. (In Turkish)
- Nûrî, A. (1339). *Atalar Sözü* [Proverbs]. Kastamonu Matbaası. (In Turkish)
- Ölmez, M. (2008). Divanü Lûgatî't-Türk'teki atasözleri [Proverbs in Dîvânü Lugâtî't-Türk]. *Türk Dili Kâşgarlı Mahmud Özel Bölümü*. https://turkoloji.cu.edu.tr/ESKI%20TURK%20DILI/Mehmet_Olmez_Divanu_Lugati%27t-Turk.pdf (In Turkish)
- Ryskul kyzy, Z., & Turdumamatov, A. A. (2019). Divanu lugati t-turk sozdogundogu makal-lakaptardyn maanilik tuzulushu [The semantic structure of proverbs and sayings in Dîvânü Lugâtî't-Türk]. *Alatoo Academic Studies*, 2. <https://doi.org/10.17015/aas.2019.192.13> (In Kyrgyz)
- Saidalieva, A. (2006). Mahmud Kashgarinin “Devoni lugat-at-turk” sozdogundogu makal, lakaptardagy filosofiyalyk oi-pikirler [Philosophical ideas in proverbs and sayings in Mahmud Kashgari's dictionary]. *Vestnik Bishkekского humanitarnogo universiteta*, 113–116. (In Kyrgyz)
- Saidalieva, A. (2016). Orto kylymda zharalğan makal-lakaptardy azyrky turk tilderinde berilişi (M. Kashgarinin sozdogu boyuncha) [Representation of medieval proverbs and sayings in modern Turkic languages according to M. Kashgari's dictionary]. *Izvestiya vuzov Kyrgyzstana*, 11, 50–52. (In Kyrgyz)
- Segizbayeva, K. K. (2026). Mahmut Kashgariding “Diuan lugat at-turk” enbegindegi maqal-matelderding Qazaqstanda zerttelui [The study of proverbs and sayings in Mahmud Kashgari's Dîvânü Lugâtî't-Türk in Kazakhstan]. *Turkskaya lingvokulturologiya: problemy i perspektivy: materialy XVII Mezhdunarodnoi nauchno-prakticheskoi konferentsii uchashchikhsya, studentov i aspirantov*. Kazan. (In Kazakh)
- Shanskii, N. M. (1996). *Frazeologiya sovremennogo russkogo yazyka* [Phraseology of the modern Russian language] (4th ed., rev. and enl.). Spetsialnaya literatura. (In Russian)
- Sharipova, O. (2024). Devonu lug'oti-t turk asarida keltirilgan vatan va vatanparvarlik mavzusidagi paremalarning semantik tadqiqi [Semantic study of paremiological units on homeland and patriotism in Dîvânü Lugâtî't-Türk]. *Turkologik tadqiqotlar xalqaro ilmiy jurnali*, 2(4). (In Uzbek)
- Stebleva, I. V. (1971). *Razvitie tyurkskikh poeticheskikh form v XI veke* [The development of Turkic poetic forms in the 11th century]. Nauka. (In Russian)
- Şahin, H. (2009). Kaşgarlı'dan günümüze organ isimleriyle kurulmuş deyimler [Idioms formed with body-part names from Kashgari to the present day]. *Journal of Turkish Studies*, 4(3/4), 2020–2036. <https://doi.org/10.7827/TurkishStudies.767> (In Turkish)
- Şen, S. (2022). *Eski Türkçenin deyim varlığı* [The idiomatic vocabulary of Old Turkish]. Türk Dil Kurumu. (In Turkish)
- Tekin, T. (1989). *XI. Yüzyıl Türk şiiri. Divanu lugâtî't-turk'teki manzum parçalar* [11th-century Turkish poetry: Poetic fragments in Dîvânü Lugâtî't-Türk]. Türk Dil Kurumu Yayınları. (In Turkish)
- Teliya, V. N. (1996). *Russkaya frazeologiya. Semanticheskii, pragmaticheskii i lingvokulturologicheskii aspekty* [Russian phraseology: Semantic, pragmatic, and linguocultural aspects]. Shkola “Yazyki russkoi kultury”. (In Russian)
- Tokay, Y. (2021). Dîvânü Lugâtî't-Türk'te karşıtlık ilkesine dayalı atasözleri [Proverbs based on the principle of contrast in Dîvânü Lugâtî't-Türk]. *RumeliDE Dil ve Edebiyat Araştırmaları Dergisi*, 24, 386–402. <https://doi.org/10.29000/rumelide.990136> (In Turkish)
- To'laganova, Sh. (2025). “Devonu lug'ati-t-turk”dagi ayrim frazeologik birliklarning konseptual tadqiqi [A conceptual study of some phraseological units in Dîvânü Lugâtî't-Türk]. *Turkologiya. Toshkent Davlat Sharqshunoslik Universiteti ilmiy jurnali*, 3–4, 153–163. (In Uzbek)
- Tolubaev, M., & Karataeva, S. (2010). *Mahmud Kashkarinin “Divanu lugat-it-turk” sozdogundogu makal-lakaptar* [Proverbs in Mahmud Kashgari's Dîvânü Lugâtî't-Türk]. Biyiktik. (In Kyrgyz)

Üstüner, A. (1989). *Karahanlıca ve Eski Anadolu Türkçesi metinlerinde deyimler, atasözleri ve kısa hikâyeler* [Idioms, proverbs, and short stories in Karakhanid and Old Anatolian Turkish texts] [Master's thesis, Fırat University]. (In Turkish)

Yaylagül, Ö. (2010). Dîvânu Lûgati't-Türk'te yer alan atasözlerindeki metaforlar [Metaphors in proverbs found in Dîvânu Lûgati't-Türk]. *Milli Folklor*, 85, 112–121. <https://www.millifolklor.org.tr/PdfViewer.aspx?Sayi=85&Sayfa=109> (In Turkish)

Yıldız, S. (2021). Dîvânu Lûgati't-Türk'te tekrarlı atasözleri [Repeated proverbs in Dîvânu Lûgati't-Türk]. *IJVUTS*, 4(7), 163–167. <https://www.academia.edu/120974772/> (In Turkish)

Yoldaşev, İ., & Gümüş, M. (1995). *Özbek Atasözleri* [Uzbek proverbs]. Engin Yayınevi. (In Turkish)

Авторлар туралы мәлімет:

Сегізбаева Карлыгаш Кадирбекқызы (корреспонденттік автор) – PhD докторант, Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті (Алматы, Қазақстан, e-mail: segizbayeva_k@live.kaznu.kz).

Сұлтанбек Қутлугжон Бахритдинұлы – PhD, аға оқытушы, Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті (Алматы, Қазақстан, e-mail: sultanbekovkutlug@gmail.com).

Information about the authors:

Segizbayeva Karlygash Kadirbekkizi – PhD student, Al-Farabi Kazakh National University (Almaty, Kazakhstan, e-mail: segizbayeva_k@live.kaznu.kz).

Sultanbek Kutlugjon Bakhriddinuly – PhD, Senior Lecturer, Al-Farabi Kazakh National University (Almaty, Kazakhstan, e-mail: sultanbekovkutlug@gmail.com).

Сведения об авторах:

Сегізбаева Карлыгаш Кадирбекқызы – PhD-докторант, Казахский национальный университет имени аль-Фараби (Алматы, Казахстан, e-mail: segizbayeva_k@live.kaznu.kz).

Сұлтанбек Қутлугжон Бахритдинұлы – PhD, старший преподаватель, Казахский национальный университет имени аль-Фараби (Алматы, Казахстан, e-mail: sultanbekovkutlug@gmail.com).

Келіп түсті: 1 шілде 2026 жыл
Қабылданды: 8 қыркүйек 2026 жыл